10. Стус В. Листи до рідних. *Стус В. Твори:* у 4 т. 6 кн./редкол.: Коцюбинська М. (голова) [та ін.]. Львів: Просвіта, 1997. Т. 6 (додатковий). Кн.1. 494 с.
11. Стус В. Твори: у 4 т. 6 кн. Львів: Просвіта, 1997. T.VI. Кн. I. 494 с.
12. Стус В. Твори: у 4 т. 6 кн. Львів: Просвіта, 1997. T.VI. Кн. 2. 262 с.
13. Стус Д. Василь Стус: життя як творчість. Київ: Факт, 2005. 384 с.
14. Яворівські Т. та І. Два місяці із життя В. Стуса. Гайворонівщина. URL: http://n-slovo.com.ua/2018/01/11/
15. Яструбецька Г. Любов у вимірі експресіонізму (на матеріалі поезії В. Стуса). *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство:* міжвуз. зб. наук. ст. Бердянськ: БДПУ, 2013. Вип. XXVII. Ч. 3. С. 12–20.

Игорь Коляда, Денис Иванов. Василий Стус и Валентина Попелюх: просопографический аспект. В статье осуществляется попытка проиллюстрировать жизненный путь Василия Стуса, его знакомство и заключение брака с Валентиной Попелюх, их дальнейшую семейную жизнь. Показывается, что жертвенность любви была одним из ключевых аспектов, который повлиял на самосознание супругов, творчество поэта и его эпистолярное наследие; доказывается, что именно отношения между супругами Василием Стусом и Валентиной Попелюх стали теми моральными принципами, которые позволили поэту мужественно противостоять советской тоталитарной системе, а вместе с тем являются ярким примером настоящей и вечной любви, которой не подвластны ни время, ни жизненные обстоятельства.
Ключові слова: В. Стус, В. Попелюх, любовь, аресты, письма, эпистолярий, идеал.

Ihor Koliada, Denis Ivanov. Vasiliy Stus and Valentina Popelyuh: Prosopographic Aspect. In the article the authors try to illustrate the life path of Vasyl Stus, the events and acquaintances that led to the marriage with Valentina Cinderella, and theirs the subsequent family life. It is shown that the sacrifice of love was one of the key aspects that influenced the self-consciousness of the couple, the poet's creativity and his epistolary heritage. It is proved that it was the marriage of Vasyl Stus and Valentina Popelyuk that became a striking example of true and eternal love, which is not subject to either time or life circumstances.
Key words: V. Stus, V. Cinderella, love, arrests, letters, reburial, ideal.

Стаття надійшла до редколегії
24.03.2019 р.

УДК 271.222(477)

Ігор Коляда,
Олексій Шубер

Контроверсійність портрета патріарха Української православної церкви Київського патріархату владики Філарета: етап становлення особистості

У статті автори зроблено спробу реконструювати найменш відомий період біографії майбутнього патріарха Української православної церкви Київського патріархату Філарета – становлення його особистості; також розкрито обставини, які змінили світосприйняття Михайла Денисенка. Виокремлено географічно-історичні, суспільно-політичні, ментальні, родинні й особистісні чинники формування особистості владики Філарета.
Ключові слова: дитинство, батьківське виховання, становлення особистості, чинники формування особистості, сталінська модернізація.

© Коляда І., Шубер О., 2019

Постановка наукової проблеми та її значення. Незалежна Україна на початку XXI ст. стала об'єктом не лише воєнної та політичної, а й культурної агресії. Такий стан речей зумовлений відсутністю чітко сформульованої національної ідеї, яка б акумулювала інтереси як усіх регіонів країни, так і різних соціальних верств і груп. Брак виробленої національної ідеї засвідчив якісний стан національної еліти, її найбільш яскравих представників. Відсутність своїх Махатм Ганді, Юзефів Пілсудських, Вацлавів Гавелів визначає складнощі процесу державотворення, який в Україні зітканий із драм та трагедій. Суспільно необхідним і науково значимим є аналіз причин, що зумовили нинішній стан та склад української еліти. Відтак актуальним видається подальший розвиток української біографістики, зокрема вивчення біографій представників сучасної політичної, наукової, духовної еліти. У цьому контексті важливо досліджувати життя й громадсько-політичної, церковної та націокультурної діяльності патріарха Української православної церкви Київського патріархату (далі – УПЦ КП) владики Філарета.

Мета нашої розвідки – вивчення становлення особистості владики Філарета: з'ясування ролі родини, родинних традицій, батьківського виховання, дитячих та шкільних років у формуванні рис характеру Михайла Денисенка; визначення чинників, що вплинули на його світогляд, ціннісні орієнтації майбутнього очільника УПЦ КП.

Наукова новизна розвідки полягає в реконструкції біографії владики Філарета, установлення раніше невідомих фактів біографії, узагальненні раніше відомих, розкритті та характеристиці комплексу факторів формування особистості Михайла Денисенка в дитячому й підлітковому віці.

Аналіз досліджень цієї проблеми та огляд джерел. Життя та церковна діяльність владики Філарета висвітлено в роботах В. Войналовича [5], О. Зарічного [6], О. Михайлюти [7], Д. Рудюка [21], а також у збірниках статей і матеріалів, які опубліковано на пошану Святійшого патріарха Філарета (Денисенка) [10; 11].

Джерелами для нашого дослідження стали інтерв'ю патріарха Української православної церкви Київського патріархату владики Філарета та документальні фільми про нього [1; 2; 3; 4].

Виклад основного матеріалу й обгрунтування отриманих результатів. 1929 р. – це рік так званого Великого перелому, його нобелівський лауреат Олександр Солженіцин назвав роком «перелому хребта нації». У СРСР руйнувалися віковічні засади людського життя; утверджувалися нові цінності, нові норми людського співжиття. Здійснювалася форсована індустріалізація, яка змінювала устрій українських міст, перетворюючи їх на індустріальні центри. Прискорена колективізація супроводжувалася нищенням не лише тисячолітнього укладу життя українського селянства, а й голодомором із його мільйонними жертвами. Відбувалася культурна революція з її «п'ятирічкою безбожників», зі згортанням українізації та початком репресій, переслідуванням будь-якого вільнодумства й інакодумства. Утверджувалася сталінська диктатура з її культом «непогрішного вождя», «люблячого батька всіх народів» і «батька усіх радянських дітей», із її насаджуванням атмосфери страху, недовіри, пошуку «класових ворогів», «шпигунів», із пануванням у суспільстві беззаконня та заохочення викривачів «ворогів народу» аж до зречення дітьми своїх батьків.

Саме в 1929 р. 23 січня в селі Благодатному Амвросіївського району на Донеччині (українсько-російське порубіжжя) в українській родині Антона Дмитровича (1903–1943 рр.) та Меланії Пилипівни (1907 ?–2002 рр.) Денисенків народився їхній первісток – майбутній владика Філарет. «Я дійсно народився в селі Благодатному Амвросіївського району на Донеччині […]», – згадував владика Філарет [14]. «Донеччина – це правічна українська земля, де навіть сьогодні по селах чути українську мову» [15]. Серед донецького степу, по двох берегах звивистої річки Кринки, притоки Міуса, розкинулось одне з найстаріших населених пунктів на Донеччині – українське село Благодатне (до 1926 р. – слобода Амвросіївка).

Про дитячі роки Михайла Денисенка досить мало відомостей. Головними джерелами для вивчення раннього періоду біографії майбутнього очільника УПЦ КП є його інтерв'ю різним виданням.

Михайло Денисенко – найстарший син у родині, яка не вирізнялася заможністю. «Жили бідно, у родині іноді були на всіх одні чоботи» [23]. Згодом, крім Михайла, у сім'ї Денисенків ще народилося троє синів: Іван, Володимир, Микола. «Нас було у матері з батьком четверо синів. Я найстарший з братів» [18]. «У дитинстві довелось відчути на собі усю тяжкість тодішнього селянського життя, – згадував владика. – Наша родина, в якій, окрім мене, було ще троє синів, жила дуже тяжко…» [20].

Сім'ю Денисенків не оминули ні вир Української революції (1917–1921 рр.) з її кривавою боротьбою за владу денікінців, махновців, червоногвардійців, ні утвердження радянського більшовицького режиму з його політикою «воєнного комунізму» та її насильницькою продрозверсткою й селянським рухом спротиву, ні сталінська модернізація та колективізація. Але й за цих складних умов у родині зберігалися звичаї та традиції, якими споконвіку жило українське село, із його вечорницями, колядками, щедрівками, купальськими піснями. Тодішнє повсякдення не могло, на нашу думку, не вплинути на формування особистості та світогляду малого Михайла. Із цих років йому закарбувалось у пам'яті святкування в родині Різдва: перед тим готували невеликий вертеп, варили кутю, миску з якою мати ставила перед іконами. «Перед Різдвом варили кутю. І у нас готували такий невеликий вертеп. Перед іконами ставили з цієї кутею […] з пшениці. Ставили свічку. Варили узвар… Я народився на Донбасі. У нас не було цієї багатої Різдвяної вечері, а була оця кутя, пекли пиріжки. Але був ще піст, тому ці пиріжки, які пекли у печі, були пісні […] з горохом, квасолею, картоплею і з капустою», – згадував в одному з інтерв'ю владика Філарет [25].

Дитинство Михайлика припало на часи, які радянська влада оголосила роками «безбожної п'ятирічки», коли закривалися та руйнувалися храми, нищились ікони, переслідувалися віруючі й піддавалися репресіям священики, насаджувався атеїстичний світогляд. Проте члени родини Денисенків, як згадував владика Філарет, полишалися віруючими: «Батьки мої, особливо мати, були дуже релігійними» [21]. Бабуся стала першим наставником малого Михайлика: «Бабуся була дуже релігійною, ходила до церкви і мене з собою брала» [18]. Саме вона заронила в душу ще малого дитяти зерно віри, яке згодом проросте благодатним паростком. Із ранніх років бабуся навертала малечу до віри. Вона разом із матір'ю водила малого Михайлика причащатися до церкви. «У дитинстві маленьким хлопчиком до церкви причащатися мене водила бабуся…» – згадував владика. Спілкування з бабусею, її розповіді, прищепили йому, ще малому дитяті, віру в Бога, яка з ним буде і якої він не зречеться [21]. «Любов до Бога у мене від неї (бабусі) …» [3, с. 20]. Михайла та його братів батьки «виховували не так словами, як прикладом свого життя», показуючи, що не хлібом єдиним живе людина, що сенс життя у творенні добра людям, у пошуках істини, у боротьбі за справедливість, людську гідність, у громадській відповідальності за все, що твориться в житті [21].

Важливу роль у його вихованні, як відзначав владика Філарет, відігравала його мати – Меланія Пилипівна: «Мати була домогосподаркою і виховувала четверо дітей» [18]. Вона не лише опікувалася немалою родиною, а й трудилася дояркою в комуні «Сіяч», що об'єднувала 20 селянських дворів. В одному з інтерв'ю на запитання кореспондента: «Хто більше займався вашим вихованням – батько чи мати?» – владика відповідав: «Мати. Я не хотів вчитися, то вона заставила» [23]. Із глибокою теплотою вже після смерті своєї нені далеко немолодий і сам владика так визначив роль матері в його вихованні, у становленні його особистості: «Мама доклала усіх зусиль, щоб виховати нас порядними людьми, усі ми отримали вищу освіту: брати стали інженерами, один – льотчиком, а я обрав шлях служіння Богу... Любов до Бога у мене від бабусі та матері» [18].

Отже, у перші роки життя саме материнське виховання забезпечило в особистості Михайла поєднання духовних основ із традиційними українськими уявленнями про життєві ідеали, що було пов'язано зі способом життя та атмосферою, які панували в родині Антона Денисенка.

Відзначаючи роль батьків у своєму вихованні та становленні як особистості, владика Філарет зазначав, що, порівняно з бабусею й матір'ю, більший вплив на нього мав батько: «Та впливу мав більше батько. Він курив і випивав, але був дуже доброю людиною, сусіди його за це поважали. Ні разу на нас батьки не підняли руки. Тільки раз тато відшмагав кропивою за те, що я рвав траву для корови в сусідському саду» [23]. «Батько був дуже добрим чоловіком. Його поважало все село. І для мене, і для братів це був зразок того, як треба жити в цьому світі» [21].

Злиденне життя донецького села в умовах сталінських хлібозаготівель, у ході яких у селян відбиралося все збіжжя, а навіть більше, змусило родину Антона Денисенка шукати вищих заробітків. «Мій батько був робітником, спочатку на цементному заводі, а потім, під час голоду, поступив на роботу на шахту і перевіз сім'ю. Причиною переїзду було виживання» [18].

У ці роки край, у якому народився й ріс малий Михайло, поступово ставав шахтарським. Відкриваються нові шахти. Проте праця шахтаря не вважалась ані престижною, ані почесною. Шахтарями ставали під тиском обставин і винятково з економічних міркувань. «Батько працював на цементному заводі біля Благодатного, і хліба там робітникам не давали. І тоді батько із сім'єю, а нас

уже було троє братів, поїхав на шахту. Батько став шахтарем. І хліб давали шахтарям, давали батькові, матері і нам […] шахтарям давали по 400 грам, а дітям і дружині – по 200 грамів. Так ми вижили» [16].

Тяжка праця шахтарів вирізнялася травматизмом, каліцтвами, а то й загибеллю, що позначалося на безпросвітності їхнього життя. Побут та спосіб життя гірняків були жалюгідними й тяжкими. «Мамашенька, я пропала, За шахтера жить попала: Шахтер – черный, шахтер – грязный, Вечно пьяный, безобразный», – ішлось у тогочасній частівці. Таким було повсякдення й Михайливого батька: «Він курив і випивав, але був дуже доброю людиною…» [3, с. 23].

Так донецький хлопчина з юних літ пізнав почуття постійної тривоги, у якій почала жити його родина, коли батько відправлявся в лаву на нелегку, небезпечну та повну небезпеки працю. Він разом із матір'ю та молодшими братами переживав, щоб не трапилось із батьком-гірником якого лиха в підземеллі.

Отже, на наше глибоке переконання й за свідченням самого владики Філарета, батьківський приклад турботи про родину, батьківські настанови синам стали одним із важливих чинників формування особистісних рис характеру підлітка Михайла Денисенка.

Село Благодатне, як сотні тисяч інших українських сіл, не оминув голодомор 1932–1933 рр., організований сталінським режимом задля знищення волелюбного духу українства, його спротиву безжальній антилюдській владі. Голод був страшним, тому що влада забрала в селян не лише зароблене зерно, а й усе те, що виросло на присадибних ділянках. Люди пухли з голоду, умирали цілими сім'ями. А влада цього ніби й не помічала. Адже офіційно голоду не значилося. І хоча малому Михайлові було всього три–чотири роки, але і його дитяча пам'ять зафіксувала цю страшну трагедію односельців. «Голодували усі, бо безбожна влада створила штучний голод. Урожай хліба був хороший, але в селянина відібрали все до зернинки. Робітникам, які працювали на заводах, давали продуктову пайку, але батько не отримував продукти. Потім я зрозумів чому, бо на цьому заводі працювали в основному селяни. А метою влади було винищити селянство як клас» [18]. «Наша родина, в якій, окрім мене, було ще троє синів, жила дуже тяжко, але все таки пережила голод, а от дідусь не зміг, він помер» [20].

Після тяжких років голодомору, починаючи з другої половини 1930-х рр., поступово повсякденне життя Благодатного змінювалося. У селі споруджували нові кам'яні будинки під черепицею. До районного центру проклали шосе. На початок 1940 р. в Благодатному було два продовольчо-промтоварні й продовольчий магазини, хлібопекарня; діяли лікарня, амбулаторія та аптека, у яких працювали два лікарі й вісім фахівців із середньою медичною освітою [17]. У 1936 р. в селі відкрили середню школу. Двоповерхову будівлю школи збудовано на фундаменті та з цегли розібраного храму Вознесіння, зведеного 1845 р. [13]. Здавалося б, зовсім непримітний факт. Але, на нашу думку, він є важливим для життя дитини, навчання якої відбуватиметься на місці, серед стін намоленої церкви. Чи не ця, непомітна зорові атмосфера, «дух храму» впливали на душу малого Михайла?

Саме поріг цієї школи 1936 р. переступив семирічний першокласник Михайло Денисенко: «…село, – як згадує сам патріарх, – ще було українським. Українські школа і мова ще були домінантою цього краю» [22].

Шкільні роки не могли не вплинути на формування особистості майбутнього владики Філарета. Вони припали на період сталінської модернізації, яка буквально нищила душу особистості, перетворювали її в пролетарську. Індивідуалізм як такий зникав, а на зміну йому приходив колективізм. Усе людське, моральне й особистісне втрачалось у морі різноманітних комуно-більшовицьких гасел-ідеологем. Не було тут місця й для православного християнина. Формувалася інша «релігія – марксистсько-ленінська, яка вступила у затятий кривавий бій із християнською духовністю, віковічними звичаями та традиціями українців» [22]. Про вплив школи у своєму житті владика Філарет згадуватиме так: «[…] школа наклала на мене свою печать – печать невір'я. Я не виступав проти Бога, але виховувався у дусі радянських школярів» [21].

22 червня 1941 р. радянська Україна опинилася в епіцентрі Другої світової війни. Михайлові сповнився дванадцятий рік, коли батько з трудового фронту відправився на воєнний. 1941 р. на фронт захищати рідний край пішло близько 600 односельчан. Із них 400 повернулися додому похоронками... [12]. 20 жовтня 1941 р. після запеклих боїв частини радянських військ залишили

село. Розпочалися 22 місяці нацистської окупації Благодатного, яка тривала до 24 серпня 1943 р., коли воїни 54-ї гвардійської стрілецької дивізії під командуванням генерал-майора М. Данилова звільнили село від загарбників [17].

Війна, нацистська окупація також не могли не закарбуватись у дитячій пам'яті, не вплинути на характер, не відбитися на світогляді підлітка. «Під час війни на Донбасі був голод, не було хліба, і багато людей продавали свої речі…» – згадував про ці роки владика. За складних умов окупації родина Денисенків урятувалася, дбаючи про власне присадибне господарство: «… ми мали свій город, корів, курей. Тому я не відчував голоду» [14].

Під час окупації в Благодатному нацистська адміністрація дозволили відкрити старовинний Свято-Миколаївський храм, закритий ще на початку колективізації й перетворений на зерносховище. І цей храм став справжньою віддушиною для всіх людей, які переживали і жахи війни, і загибель близьких, і страх утратити всіх рідних [24].

Коли село було звільнено й до нього повернулося мирне життя, Михайлові виповнилося 14 років. Підлітковий вік – це вік оціиок і переоціиок, пошуку відповіді про сенс життя, пошуку ідеалів, можливого першого кохання. Непростим був цей вік і для Михайла. Із радістю звільнення в родину надійшла й трагічна звістка: 24 вересня 1943 р., під час «Битви за Дніпро», у бою за село Коновалова загинув червоноармієць 103-го гвардійського стрілецького полку в складі 34-ї гвардійської стрілецької дивізії Антон Денисенко, де й був похований. «Могила батька десь під Запоріжжям. Він загинув під час війни в Гуляй Полі і в братській могилі лежить» [16]. Лежить Антон Денисенко вічним сном у могилі під селом, яке має таку прекрасну назву «Зелений Гай» [22].

Загибель батька змусила підлітка по-новому поглянути на життя. Вона зміиила його внутрішній світ, перевернула його світогляд. Михайло згадав батькові прощальні слова: «Молися за мене», – яким тоді він не надав значення. Михайло задається такими питанням: «Якщо віи (батько) не існує, то кого я люблю – пусте місце не може бути, сама природа підказує мені, що він повинен існувати, іиакше нема чого любить, а якщо віи існує, значить є вічне життя, а якщо є вічне життя, то є Бог, а якщо є Бог, то Йому потрібно служити, Йому, а не владі, яка говорить, що Його немає; вона мені батька не поверне, а Бог може воскресити; і в ті роки я вирішив служити Богові» [3]. «Звістка про загибель батька на фронті у 1943 р. мене страшенно шокувала, – згадував владика. – Та примиритися з тим, що батька уже немає в живих, було для мене тяжко. Але пам'ятаючи розповіді мами про те, що є Бог, віра в якого дарує вічне життя, захотів більше дізнатися, що відбувається з людиною з погляду релігії, коли вона полишає цей суєтний світ. Згодом дійшов переконання, що найкращим є – це присвятити своє життя служіиню Богу» [20].

Ще однією подією, яка зранила юну вразливу душу п'ятнадцяти-шістнадцятилітнього підлітка й змусила переосмислити своє світосприйняття та задуматися над своїм майбутнім, став його похід до Савур-Могили. Під час боїв тут полягли тисячі бійців. Думаючи, що десь є могила і його батька, 15-річний Михайло Денисенко молився на кургані біля кожної з цих могил [1]. «Після того, як батько загинув, Донбас звільнили, я вирішив піти на Савур-Могилу. Вона знаходилася за 30 кілометрів від мого села Благодатного. Під Савур-Могилою було велике поле, на якому до війни садили пшеницю і жито. А на той час перетворили те поле на стихійне кладовище, де хоронили усіх, хто загинув у боях, чи від голоду, чи від якоїсь недуги. Що то могили, можна було здогадатися лише по горбках, бо хрестів на них не було. Я пішов туди, а мати і брати не знали, куди я подівся, був великий переполох. От я на кожній могилі молився. Я помолився на усіх могилах, на це пішло декілька днів, а ночував в окопі. То була така в душі ревність, спонукувана Божественною благодаттю. Ці спогади залишилися зі мною на все життя. Це був початок ще неусвідомленого, але уже моя душа прагнула того вибору, шляху служіння Богові. Я пішов на цей крок від любові до всіх воїнів, які віддали своє життя за Батьківщину. Біля кожної з могил я молився, знаючи, що десь є могила і мого батька. Тоді мені було 15–16 років» [1; 18].

Отже, цілком слушним вважаємо висновок митрополита Львівського й Сокальського Андрієва (Горака), котрий, «втративши батька у підлітковому віці, підліток не по-дитячому серйозно задумався над проблемою буття» [19]. Саме смерть батька стане вирішальною, що визначить вибір Михайлом Денисенком його подальшого життєвого шляху.

Післявоєнні часи були не менш нелегкими для Михайлової родини. Примусові державні позики, безгрошів'я, постійні мобілізації колгоспників на посівну кампанію, коли відбиралась уся тяглова сила (у тому числі й корова, яка була єдиною годувальницею родини), щоденна праця на відбудові колгоспних приміщень і підготовки їх до зими, безоплатні трудодні – усе це визначало повсякденне

життя села Благодатне в роки сталінської «післявоєнної відбудови», а відповідно, і родини вдови Меланії Пилипівни Денисенко.

Зі смертю батька на Михайла, як на старшого в родині, ліг весь тягар післявоєнного життя з нелегкими турботами про господарство, заготівлю сіна для домашньої худоби, дров для опалення оселі на зиму, тяжкою працею по господарству. «З чотирьох синів у матері я був найстаршим. Після того, як ми зосталися без батька, – він загинув у боях за Запоріжжя, – на мене ліг важкий тягар – допомагати матері у вихованні молодших. І взагалі я повинен був подбати про те, як вижити в тих складних умовах» [15]. «Я був дуже слухняною дитиною. Коли батько загинув, усе лягло на мої плечі як старшого сина в сім'ї. У ті часи треба було про сіно для корови думати, про дрова для хати. Бавитися ми не мали часу. Я у футбол грав востаннє років у 8. Дівчат не мав, не закохувався ні разу» [23].

У роки війни відбувається деяка лібералізація політики сталінського державно-компартійного керівництва щодо Російської православної церкви. 4 вересня 1943 р. в Кремлі відбулася зустріч голови уряду СРСР Й. Сталіна з ієрархами Російської православної церкви: патріаршим місцеблюстителем митрополитом Сергієм (Страгородським), ленінградським митрополитом Алексієм (Симанським) й екзархом України, Київським і Галицьким митрополитом Миколаєм (Ярушевичем). Одним із найважливіших результатів цієї зустрічі стала домовленість про відродження духовної освіти для підготовки кадрів священнослужителів та дозвіл на відновлення богослужінь у храмах. Тому Свято-Миколаївський храм села Благодатне, у якій відновлено церковні богослужіння в роки нацистської окупації, продовжив свою душпастирську діяльність. У цьому Божому храмі односельці Михайла Денисенка, як і він сам, віднайшли той душевний спокій та ту гармонію душі й тіла, яку дарує Господь усім тим, хто потребує Його милостей. «Після того, як я прийшов до висновку, що Бог існує, тому що є вічне життя, став ходити в церкву. Було дуже важко вистояти все богослужіння, але поступово я дійшов до того, що приходив у церкву першим, виходив останнім. Це для мене було найбільшою радістю. Одного разу я залишився в церкві на цілий тиждень. Усі вийшли, а мене зачинили. Я там молився – це була велика радість» [21], «…цілий день я тяжко працював, але по ночах я робив по п'ятсот поклонів, молячись до Бога: "Господи, Ісусе Христе Боже наш, помилуй мене […] молитві я сам навчився"» [18]. «Після цього я став відвідувати церкву кожної неділі, на усі свята…» [18]. Так духовні зерна, засіяні родиною в душу в роки раннього дитинства, дали свій щедрий урожай.

Роздуми про сенс буття, про Вічність, про Бога, викликали в юного Михайла інтерес до книг релігійного змісту. Така література в рідному домі зберігалася ще з дорадянських часів, незважаючи на заборони. Він став самостійно читати «Закон Божий», «Молитвослов», книги про життя християнських святих: «[…] я став читати багато духовної літератури. Така література у нас вдома була, бо мої батьки були релігійними людьми. Мати вчилась у школі у ті часи, коли ще викладали Закон Божий, тому вдома у нас було багато книжок. Я став самостійно читати ці книги» [18]. Читання духовної літератури відкрило для підлітка новий світ – світ інших цінностей: духовності, любові до ближнього, милосердя. Житія святих навчали терпимості й терпіння, протистояти негараздам і суворості життя, знаходити в собі духовні сили долати труднощі, уселяли віру у свої сили, у можливості кращого буття. «У юності я дуже багато читав духовної літератури» [21]. «Я багато читав і про християнських святих, про святих угодників і як вони в монастирях жили, які молитви читали, як молилися, і сам пробував їх наслідувати. Крім того, одного разу я вирішив на тиждень залишитись у храмі» [3, с. 18]. «Мені було шістнадцять років. Пам'ятаю, як усі вийшли з храму, а я залишився і молився там і день, і ніч. Нічого не їв, тільки пив воду. Десь на третій чи четвертий день сниться мені сон. Стою я і молюся перед іконою, а від вівтаря вилітає Ангел. Уся церква освітилась дуже гарним світлом. Ангел підлетів до мене і обняв своїм крилом. Мені так тепло стало, а всередині теж щось засвітилося. Я відчув Божу благодать. Я молився у церкві сім днів і ночей…» [18].

Михайло став прагнути наслідувати християнських проповідників, про життя яких читав і життєвим прикладом яких захопився. І як справжній провідник, він вирішив поділитися своїми сокровенними думками зі своїми друзями-однолітками. Він також прагнув їх вирвати з мороку бездуховності та безбожності, повернути їм віру, укріпити їхню силу духу, бо багато хто з них, як і він, утратив батька, братів у цій війні: «І мало того, що читав сам, ще й у школі своїм однокласникам розповідав біблійну священну історію, історію християнських святих» [18]. І як проповідницька діяльність перших християн не полишилася без уваги наділених владою посадовців, так і

проповідництво 16-річного Михайла Денисенка не обходилося без наслідків. Учителі, які дізналися про таку «антирадянську» діяльність учня 7-го класу, відразу проінформували директора школи. Найгіршим у цій ситуації було те, що учень М. Денисенко відмінно навчався й не належав до категорії «складних підлітків». Покаранням директор обрав виключення його на декілька місяців зі складу учнів школи. «Мені тоді було років 16. Після богослужіння збирав дітей і вчив їх. Чим далі, тим більше збиралось дітей. У школі дізналися, що я вчу дітей вірі та релігії… Ця інформація дійшла до директора школи і мене виключили із школи у сьомому класі. Потім через пару місяців назад поновили у школі, але примушували мене не розповідати дітям про Бога» [18; 21]. «Начитавшись маминих книг про релігію, що залишилися з того часу, коли вона відвідувала церковно-приходську школу, почав вести серед однокласників релігійну агітацію, – згадував владика. – Це не сподобалося педагогам і директору, і мене виключили зі школи. Правда, заборона відвідувати уроки діяла недовго. Все-таки я був сином загиблого фронтовика, до того ж добре вчився, та плюс державна політика була спрямована на те, щоб якомога більше дітей отримали освіту» [20]. «Викликав директор школи. потім голова сільради і представник з району, хто він був я не знаю, можливо, представник НКВС, а так, як я син загиблого на фронті, вони мене полякали і потім повернули до школи» [1].

Юнаком Михайло Денисенко остаточно визначив свій подальший земний шлях – присвятити своє життя служіння Богу. «Уже в шкільні роки вогник Христової віри, виплеканий у родині, змушував юнака не погоджуватися з тлінними цінностями та реаліями матеріалістичного безбожницького суспільства. Він твердо став на шлях пошуку істини», – згодом слушно зауважував митрополит Львівський і Сокальський Андрієв (Горак) [19].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, дитинство майбутнього митрополита й патріарха УПЦ КП минуло під знаком значних зрушень у суспільстві та подій, які докорінно змінили долю не лише всього краю, а й України та світу. У формуванні особистості владики Філарета дитинство, шкільні роки стали першим, початковим етапом становлення особистості, формуванням рис характеру, моральних орієнтирів, духовних ідеалів, коли соціалізація стала необхідним явищем у процесі його розвитку. Цей етап відзначений такими **чинниками:** ***географічно-історичними*** (степовий край Донбасу з його теплим і посушливим літом, різкими, сухими гарячими вітрами та морозно-холодними зимами із завірюхами, пам'ятками степовиків-кочовиків, козацькою історією); ***суспільно-політичними*** (сталінська модернізація з її індустріалізацією та пролетарізацією краю; колективізацією з голодомором 1932–1933 рр. і його мільйонними жертвами; культурною революцією з її нищенням віковічних звичаїв, традицій українців, церков, насадженням атеїстичного світогляду, русифікацією, масовими репресіями, атмосферою страху й беззаконня, утратою духовних орієнтирів в умовах культу особи Й. Сталіна); ***ментальними*** (любов до землі, до своєї Вітчизни, готовність захищати свою землю, працелюбність, селянський консерватизм, емоційність у сприйнятті навколишнього світу, «архетип серця (Матері)», духовність, волелюбність, демократичність, пристрасність, мрійливість, самозакоханість, утаємниченість, індивідуалізм, авантюризм і кар'єризм, переконаність у тому, що етично те, що справедливо, терплячість); ***родинними*** (українська мова спілкування, поваги до старших за віком, спільне святкування народних свят, коріння яких сягає сивої давнини, дотримання народної обрядовості, що складалась упродовж поколінь, набожність та релігійність, батьківська турбота про сім'ю, її інтереси); ***особистісними*** (розумова обдарованість, потяг до саморозвитку та самовдосконалення, любов до себе, прагнення до гармонії особистості, духовність, свідоме прагнення служіння високим ідеалам істини, добра, краси й мудрості, самодостатність, працездатність, прагматичність, аналітичність мислення, кмітливість, заповзятливість, стійкість і впертість, непоступливість, твердість характеру, терплячість, висока емоційність та чутливість, чуття кривди й несправедливості, почуття власної гідності, занадто довірливість, комунікабельність).

Джерела та література

1. Документальний фільм «Анатомия раскола» о лжепатриархе Филарете 2002 р. URL: https://www.youtube.com/watch?v=CfISdXmdr2g
2. Документальний фільм «Жизнь Патриарха Филарета». Ньюзмейкер. Программа Леонида Канфера 23.07.2017. URL: https://www.youtube.com/watch?v=C11R8LxUd9M
3. З інтерв'ю Філарета «В гостях у Дмитрия Гордона». URL: https://www. youtube. com/watch?v=iCFlLhyokG8